

Janneke de Jong

Maatregelen tegen memoria. Belang en betekenis van herinnering en herinneringsstraffen in de Romeinse vroege keizertijd.

Herinnering is een identiteitsbepalend onderdeel van individuen en samenlevingen: wat herinnerd wordt is belangrijk voor het culturele geheugen. De manier waarop herinneringen worden geconstrueerd zijn hoogst subjectief en zeggen veel over de motieven van degene die selecteert wat en hoe er herinnerd wordt. In de vroege Romeinse keizertijd maakten keizers gebruik van herinnering om zichzelf te profileren en tegelijkertijd hun politieke vijanden te elimineren. Aan de hand van twee case studies, de beroemde inscriptie *Res Gestae Divi Augusti* en de maatregelen van Caracalla tegen de herinnering van zijn broer Geta wordt betoogd dat de herinnering aan de slachtoffers niet per se moest worden uitgewist met als doel uit het collectieve geheugen te worden verwijderd, maar wel uit de publieke ruimte.

Herinnering, identiteit en het belang van memoria in de Romeinse cultuur

Herinneringen uit het verleden vormen de mens in het heden. Maar een eenvoudig antwoord op de vraag wat herinnering precies is bestaat niet. Herinnering in de zin van 'het zich herinneren' wijst in de richting van een actief proces, maar een herinnering kan ook een product zijn, zoals kennis, ervaring of een indruk die in het verleden is ontstaan. Herinnering kan zelfs in materiële zin worden gebruikt, in de betekenis van 'aandenken,

voorwerp, monument.' Het is dus belangrijk in de gaten te houden dat een strikte definitie van herinnering amper te geven is: herinnering is veeleer een complex en multi-interpretabel verschijnsel. Herinnering wordt binnen bepaalde sociale en culturele contexten gebruikt als actief selectiemechanisme voor het construeren van het heden. Ruth Dyke en Susan Alcock formuleren mooi hoe dat werkt: "Memories are not ready-made reflections of the past, but eclectic, selective reconstructions. People remember or forget the past according to the needs of the present, and social memory is an active and ongoing process." Daarnaast is herinnering sterk gekoppeld aan individuele en groepsidentiteit. Binnen groepen en samenlevingen is sprake van sociale rolverdeling en identiteit, gebaseerd op overeenkomstige ideeën, normen, acties en een gedeeld verleden. Dat gemeenschappelijke verleden is van wezenlijk belang voor de vorming van een cultureel geheugen. De term 'cultureel geheugen' is door Jan Assmann geïntroduceerd om Halbwachs' en Warburg's concept van het 'collectieve geheugen' verder uit te werken in sociologische zin: Assmann onderscheidt een communicatief geheugen van een cultureel geheugen. Onder communicatief geheugen verstaat Assmann het geheel van contemporaine individuele en groepsherinneringen dat niet alleen ontstaat en wordt gevormd binnen het culturele kader van de groep, maar ook samenhang geeft aan de samenleving als geheel. Uit dit communicatieve geheugen komt uiteindelijk het culturele geheugen voort, dat via gemeenschappelijke en geïnstitutionaliseerde vormen van herdenkingen aan groepen gedeelde herinnering verleent. Assmann benadrukt hierbij de relatie tussen herinnering, cultuur en samenleving en onderstreept een aantal kenmerken van het culturele geheugen, zoals selectiviteit, canonisering en de bijdrage die het levert aan de vorming van (groeps)identiteit. Het belang van herinnering kan dus moeilijk overschat worden.

Zoals aangegeven is herinneren een kwestie van selectie, zowel in individuele als in collectieve zin. Op collectief niveau zijn machthebbers bij uitstek in staat in grote mate te bepalen wat herinnerd wordt. Vanwege hun positie in de publieke ruimte hebben zij zelf een goede uitgangspositie voor een plaats in de collectieve herinnering, maar kunnen ze ook invloed uitoefenen op de plaats van anderen daarin. De manier waarop zij herinnering vorm geven draagt bij tot de legitimering van hun eigen positie. Daarbij kan het wel eens voorkomen dat bepaalde herinneringen beladen, of zelfs niet gewenst, zijn. Welke strategieën worden dan ingezet om met de ongewenste herinnering om te gaan? Welk doel wordt daarmee beoogd en hoe functioneert dat? Wie bepaalt, hoe en waarom gebeurt het en wat is

het effect voor dader en slachtoffer? Deze vragen, toegespitst op de vroege Romeinse keizertijd, vormen het uitgangspunt van dit artikel.

De Romeinse geschiedenis is bijzonder geschikt om bovenstaande vragen toe te lichten vanwege het belang van herinnering, ofwel memoria, voor de Romeinse samenleving en de vele voorbeelden van straffen gericht tegen uiteenlopende vormen van herinnering aan bepaalde individuen die dankzij antieke bronnen bekend zijn. Het is belangrijk te beseffen dat memoria in de Romeinse culturele context meer betekende dan alleen herinnering. Memoria hing sterk samen met publieke zichtbaarheid en een goede reputatie en was al in de Republikeinse (509-30 v. Chr.) periode in toenemende mate van politiek belang. Succesvolle individuen werden publiekelijk geëerd. Door successen openlijk in herinnering te brengen, bijvoorbeeld door middel van monumenten, begon de constructie van de herinnering aan iemand al tijdens diens leven: zo kon iemand zijn verdiensten, die natuurlijk een goede reputatie opleverden, aan zijn tijdgenoten laten zien én vastleggen voor latere generaties. Het streven naar het verkrijgen en het over de generaties heen behouden van publieke erkenning en een goede reputatie is een sterk kenmerk van Romeinse aristocratische families. Het was niet alleen van belang bij leven, maar ook na de dood: door de herinnering aan roemrijke individuen levend te houden, werd voortleven gegarandeerd. Bovendien was afstamming van roemrijke voorouders gunstig voor het sociale aanzien en de politieke kansen van leden van de elite. Aristocratische families herdachten deze voorouders zowel in de privésfeer als in het openbaar.

Maatregelen tegen memoria: hoe, wanneer, wie en waarom?

Tijdens de Republiek werd Rome bestuurd door de meest vooraanstaande families (nobiles). De nobiles beslisten samen wie publiekelijk geëerd werd en op welke manier. Door hierover afspraken te maken zou geen individu of familie zich op een al te uitbundige wijze kunnen profileren. Zo hielden de nobiles elkaar in evenwicht. In een kleinschalige stadstaat werkte deze praktijk prima, maar met de opkomst van Rome als imperium in de derde eeuw voor Christus nam de concurrentie om politieke en militaire posten en meer publieke zichtbaarheid - en daarmee een plaats in het collectieve geheugen - toe. Voor prominente individuen werd publieke zichtbaarheid, bijvoorbeeld in de vorm van monumenten, werd een steeds belangrijker instrument om zichzelf te profileren en om tegenstanders te overtroeven, zowel tijdens als na het leven.

Een vooraanstaande Romein was er alles aan gelegen zijn naam en prestaties opzichtig te tonen en zo mogelijk te laten voortleven. Een van de grootste rampen die hem kon overkomen was dat zijn herinnering niet werd hooggehouden of, erger nog, werd geschonden. Er zijn heel wat voorbeelden te noemen van personen wier zichtbare aanwezigheid bij leven en/of postuum is getroffen door bestraffende en ontterende maatregelen. In dit kader komt men vaak de term *damnatio memoriae* ('veroordeling van de herinnering') tegen, die in de zeventiende eeuw is bedacht. In haar boek *The Art of Forgetting* maakt Harriet Flower duidelijk dat deze term bezwaarlijk is, omdat hij een systematisch toegepaste actie tegen de *memoria* aan de slachtoffers suggereert; alsof er een draaiboek zou zijn dat precies voorschreef wanneer en hoe herinneringsstraffen zouden worden toegepast. De praktijk wijst echter uit dat acties tegen herinnering juist heel divers konden zijn. Manieren om iemands nagedachtenis te treffen waren bijvoorbeeld een verbod op de naam van het slachtoffer, het beschadigen van zijn publieke beeltenissen, het uitwissen van diens naam in inscripties, een verbod op begravenis van het lichaam of rouw om de gestorvene, het vieren van de sterfdag en vervloeken van de geboortedag. In sommige gevallen werd iemands huis afgebroken. Vanwege de variatie in toepassingen en betekenissen, spreekt Flower liever in algemene termen van sancties of maatregelen tegen de herinnering aan iemand. Ondanks deze gevarieerde uitvoering in de toepassing van herinneringsstraffen kunnen we toch stellen dat in alle gevallen het onderliggende principe hetzelfde is en dat er steeds een impliciete veroordeling in het geding is door degene die op wat voor manier dan ook actie onderneemt tegen de herinnering van een ander.

De juridische basis, die in de Republiek het aanvallen van iemands *memoria* sanctioneerde, werd gegeven door personen die een bedreiging vormden voor de staat uit te roepen tot staatsvijand (*perduellis, hostis*). Het ging hierbij om individuen die zich afwijkend gedroegen van de collectieve norm en daarom als een gevaar werd gezien voor de samenleving. Ook in de keizertijd lag aan de uitvoering van maatregelen tegen herinnering in sommige gevallen een officieel besluit ten grondslag. Zo'n besluit werd meestal door de senaat genomen, maar zoals verderop zal worden betoogd zijn er eveneens voorbeelden van maatregelen tegen *memoria* zonder dat er een officieel besluit was genomen. Ook in deze gevallen is het gedrag van de veroordeelde vaak gekoppeld aan het schofferen van de staat of van een bepaalde groep daarbinnen, meestal de senaat. Acties tegen herinnering kunnen verder worden beschouwd als emotionele wraakacties en uitlaatklep

voor woede die zo ver gaat dat niet alleen de persoon zelf, maar ook allerhande verwijzingen naar diegene het moesten ontgelden. Vast staat dat we ons bij het hanteren van de term *damnatio memoriae* bewust moeten zijn van de breedte van zijn betekenis en verschijningsvormen.

Wie de macht had over de manier waarop hijzelf en anderen werden herdacht in de publieke ruimte, had de mogelijkheid om een eigen versie van de geschiedenis te scheppen, die onderdeel werd van het collectieve geheugen en die invloed kon hebben op de manier waarop de gebeurtenissen in later tijd zouden worden herinnerd, in het culturele geheugen dus. Er moet dus rekening mee worden gehouden dat de versie van slachtoffers van herinneringsstraffen verloren zijn gegaan en het overgeleverde beeld vertekend is. Tegelijkertijd kan worden gesteld dat de slachtoffers van herinneringsstraffen blijkbaar diepgaand ressentiment opriepen bij degenen die tot maatregelen besloten of ze uitvoerden. Dat is enerzijds te verklaren als emotionele reactie; aan de andere kant hing dit steeds sterk samen met machtsverhoudingen, die achteraf natuurlijk gemakkelijk vast te stellen zijn. In het geval van een aantal keizers, die als tirannieke gekken te boek staan, besloot de senaat tot een veroordeling van de herinnering, of was voornemens dat te doen. Dat dit soms werd verijdeld door een opvolgende keizer laat zien hoezeer omgang met de keizerlijke herinnering een kwestie van onderhandelen tussen keizer en senaat kon zijn. In deze gevallen hebben we echter steeds te maken met dode keizers die werden opgevolgd door een andere keizer, waarbij de overleden voorganger geen reëel gevaar meer vormde voor zijn opvolger. In dat opzicht zijn voorganger en opvolger geen gelijktijdige politieke rivalen. De twee voorbeelden die ik hieronder zal bespreken zijn iets anders van aard, omdat het hier in beide gevallen de herinnering van gelijkwaardige politieke concurrenten betreft. Aan de hand van deze voorbeelden, Augustus' terugblik op zijn carrière en het meedogenloze optreden van Caracalla tegen Geta, zal ik laten zien dat maatregelen tegen de memoria van de tegenstander(s) een legitimerend effect voor de politieke winnaar hadden: door de tegenstander af te schilderen als dissident of staatsvijand en als gevaar voor het collectieve belang kon de eigen positie precies omgekeerd worden voorgesteld, als redder van de staat en handhaver van de stabiliteit. Het toepassen van herinneringsstraffen is dus een hoogst subjectieve aangelegenheid, die meer zegt over de persoonlijke mening van de winnaar over het slachtoffer dan over de 'schuld' van laatstgenoemde.

Keizers in het collectieve geheugen

Goede keizers, slechte keizers

Met de overgang van Republiek naar keizertijd, werd de politieke macht geconcentreerd in de handen van één man, de keizer. Dit had gevolgen voor de perceptie van de staat en de manier waarop dat in de collectieve ruimte werd gepresenteerd. De publieke memoria was niet langer in eerste instantie een zaak van de groep *nobiles*, maar concentreerde zich in toenemende mate op de keizer en zijn familie. Waar tijdens de Republiek de *maiestas* van de staat al voorop stond, werd de staat in de keizertijd steeds meer vereenzelvigd met de *princeps*. Zo vervulde de keizer een belangrijke symbolische rol en werd hij zelf een object van de collectieve herinnering van het Romeinse keizerrijk. Afbeeldingen en titulatuur van de keizer waren door het gehele rijk wijd verspreid via diverse media, zoals standbeelden, schilderijen, munten, inscripties en geschreven documenten. Daarnaast werden de inwoners van het rijk ook op andere manieren betrokken bij de keizer, bijvoorbeeld tijdens keizerlijke feestdagen.

Terwijl Republikeinse magistraten hun politieke functies voor een beperkte tijd uitoefenden, was de voortzetting van het keizerlijk systeem gebaseerd op langdurige bezetting. Dynastieke opvolging bleef daarbij een belangrijk principe en dat had invloed op de manier waarop men het keizerschap zag. Als politiek instituut werd het keizerschap onderdeel van het collectieve en culturele geheugen, waardoor het ook het verwachte systeem bleef voor de toekomst. Keizers van het verleden werden een referentiepunt voor hun opvolgers. Hierbij past dat zij na hun dood beoordeeld werden door degenen die achterbleven. Vaak worden twee mogelijkheden genoemd: keizers die 'goed' waren geweest werden vergoddelijkt, terwijl 'slechte' keizers memoria straffen ten deel konden vallen. Wie een nadere studie van vergoddelijkte en verguisde keizers maakt ontdekt al snel dat het heel lastig is om een consequent systeem te ontdekken in de positieve dan wel negatieve beoordeling van keizers. Dat komt doordat de antieke geschiedschrijvers, die allemaal tot de elite behoorden, hun eigen verwachtingen hadden van keizers. Vaak hing de postume beoordeling af van de manier waarop de keizer met de elite was omgegaan. De waardering van de elite voor de keizer kon verschillen van de manier waarop andere groepen, zoals het volk van Rome of de soldaten, de keizer zagen. Of er memoria straffen werden toegepast of niet, was in sommige gevallen een kwestie van onderhandelen, bijvoorbeeld tussen de volgende keizer en de senaat. Met andere woorden: wanneer een keizer stierf kon het oordeel door zijn tijdgenoten duidelijk worden gemaakt

door het al dan niet toepassen van memoria straffen, maar dit betekende niet automatisch dat alle tijdgenoten dezelfde mening hadden.

Maatregelen tegen memoria als politiek middel voor rivaliserende partijen

De 'memoires' van Augustus

Het eerste voorbeeld dat ik wil bespreken voor het gebruik van herinnering als politiek legitimatiemiddel in de vroege keizertijd is de zogenaamde *Res Gestae Divi Augusti* (RGDA, 'daden van Augustus'). Met deze titel wordt de monumentale inscriptie aangeduid die na de dood van Augustus in 14 na Chr. in Rome en de provincies werd gepubliceerd en waarin hij terugblijkt op zijn politieke carrière en prestaties. De originele bronzen versie was opgesteld bij zijn mausoleum in Rome en is verloren gegaan, maar dankzij drie (fragmenten van) kopieën uit de provincie Galatië in het huidige Turkije is de tekst bekend. De tekst is een fraai staaltje zelfpresentatie, waarin Augustus vooral benadrukt dat hij zijn machtspositie op legitieme wijze en met algehele instemming heeft gekregen. Maar hoezeer hij ook voor rust en stabiliteit had gezorgd, de weg daar naartoe was niet zonder slag of stoot gegaan. Augustus' bijzondere machtspositie was het resultaat van een chaotische en gewelddadige periode van burgeroorlogen, die vele mensenlevens had geëist. Augustus' omzichtige verwoording van de gebeurtenissen vormt een prachtig voorbeeld van het adagium dat 'de geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaar', en moet natuurlijk in de Romeinse memoria cultuur van de beginnende keizertijd worden gezien. Het is in dit bestek niet mogelijk om recht te doen aan de rijkdom van dit document, maar een korte overweging in het kader van memoria strategieën is zeker op zijn plaats.

Augustus maakte als Gaius Octavius zijn opwachting op het Romeinse politieke toneel nadat hij had gehoord dat hij door Julius Caesar bij testament was geadopteerd. Vanaf dat moment was zijn naam Gaius Julius Caesar Octavianus en manifesteerde hij zich als een ambitieus en strategisch politicus, die zich snel een weg naar de top wist te banen. Eén van zijn eerste acties was wraak nemen op de moordenaars van zijn vader: hij liet Gaius Cassius Longinus en Marcus Iunius Brutus tot staatsvijand uitroepen en versloeg hen met behulp van zijn toenmalige politieke bondgenoot Marcus Antonius. In RGDA 1 meldt Augustus: "ik heb de staat bevrijd die werd onderdrukt door een dwingende factie". In paragraaf 2 gaat hij verder: "Degenen die mijn vader hebben gedood heb ik verbannen op grond van wettelijke veroordelingen, als

wraak voor hun misdaad, en later heb ik ze tweemaal in de strijd verslagen toen zij oorlog voerden tegen de staat”. Het perspectief van de overwinnaar is onmiskenbaar. Augustus presenteert de moordenaars van zijn vader als slechteriken en een regelrechte bedreiging voor de staat. Hijzelf daarentegen hield zich netjes aan de wet en redde zo de staat.

Toen Cassius en Brutus waren uitgeschakeld verslechterde de relatie tussen Octavianus en Marcus Antonius zodanig dat er een nieuwe burgeroorlog ontstond. Daarbij maakten beide heren gebruik van propaganda, waarbij ze de reputatie van de ander probeerden te schaden. Het was zeker in Octavianus’ voordeel dat Marcus Antonius zich inmiddels had gelieerd aan de Egyptische koningin Cleopatra. Octavianus schilderde Antonius nu af als iemand die zich niet meer hield aan de gedragsregels van een goed Romeins man. Bovendien kon hij het conflict met Marcus Antonius nu verkopen als een oorlog tegen Cleopatra. Dat was eezamer dan een mede-Romein bevechten. Verwijzingen naar de oorlog tegen Marcus Antonius en Cleopatra zijn te vinden in RGDA 25.2: “Heel Italië legde spontaan een eed van trouw aan mij af en benoemde mij als aanvoerder van de oorlog die ik bij Actium heb gewonnen”, en in RGDA 27.1: “Egypte heb ik toegevoegd aan het imperium van het Romeinse volk”. Noch Marcus Antonius, noch Cleopatra wordt met name genoemd. De bondigheid van deze formuleringen staat in schril contrast met de grote historische betekenis van de gebeurtenissen.

De vraag rijst of we in het voorbeeld van de RGDA kunnen spreken van een strategische aanval op de herinnering van vijanden, door middel van verzwijging van hun namen. Augustus had er simpelweg voor kunnen kiezen de verwijzing naar de burgeroorlog niet te noemen. Hij doet het toch: ongetwijfeld waren de gebeurtenissen voor Augustus relevant, omdat ze belangrijke momenten in zijn carrière markeerden en zijn eigen rol als verdediger van de republiek onderstreepten. Door de negatieve formulering vergrootte Augustus het contrast tussen het onbehoorlijke gedrag van zijn vijanden en zijn eigen correcte optreden en legitimeerde hij zijn eigen handelen. Aangezien Cassius, Brutus en Marcus Antonius allen tot hostis waren verklaard was het niet vreemd dat het noemen van hun naam omzeild werd. Toch verwijst Augustus in feite heel expliciet naar zijn vijanden. Voor zijn tijdgenoten was het overduidelijk om wie het ging: juist door hun namen te verzwijgen werd de herinnering aan Augustus’ tegenstanders nog even opgefrist. Dit effect wordt prachtig weergegeven door Tacitus in zijn beschrijving van de begrafenis van Junia, de zus van Brutus en echtgenote van Cassius. Normaalgesproken werden portretten van beroemde mannelijke

familieleden meegedragen in een lijkstoet, maar die van Cassius en Brutus waren opvallend genoeg afwezig: 'De maskers van twintig van de meest illustere families werden openlijk gedragen, de Manlii, de Quinctii en andere namen van dezelfde nobele status. Maar het allermeest schitterden Cassius en Brutus, juist vanwege het feit dat hun maskers niet gezien werden.' Hetzelfde omgekeerde effect geldt voor het verzwijgen van de naam van Marcus Antonius. Ook in dit geval wisten Augustus' tijdgenoten ongetwijfeld heel goed hoe de vork in de steel stak. De negatieve aandacht voor Marcus Antonius werd geformuleerd als positieve bijdrage van Augustus voor de Romeinse staat, die nu een provincie rijker was.

Met de val van Alexandrië en de zelfmoord van zijn politieke rivaal Marcus Antonius in het jaar 30 v.Chr. kwam er een einde aan de burgeroorlogen die de late Romeinse Republiek hadden geteisterd. De opeenstapelingen van macht en eerbewijzen voor Octavianus, die vanaf nu de onbetwiste princeps was, waren ongekennd. In woord en beeld werd zijn overwinning overal in het Romeinse publiekelijk tot uitdrukking gebracht, door hemzelf en door anderen. Hiermee begon de constructie van de herinnering aan zijn enorme prestatie, het redden van de Romeinse staat van de ondergang en het brengen van vrede. Het voorbeeld van de RGDA laat goed zien hoe Augustus gebruik wist te maken van de publieke herinneringsruimte: de manier waarop hij de herinnering aan zichzelf positief presenteerde stelde tegelijkertijd de memoria van zijn rivalen in een kwaad daglicht. De RGDA vormt een eindpunt én een nieuw begin in de Romeinse geschiedenis. Na zijn dood bleek pas echt goed hoe solide het fundament van zijn voortleven was dat Augustus zelf tijdens zijn leven had gelegd. Onder zijn keizerlijke opvolgers werd dat verder geconsolideerd en uitgebouwd.

Van broederhaat tot burgerrecht: Caracalla en Geta's memoria

Het tweede voorbeeld betreft de dramatische gebeurtenissen die zich afspeelden na de dood van keizer Septimius Severus. Dit laat zien hoe een keizer zelf actief ingreep bij de vernietiging van de herinnering aan zijn medekeizer. Septimius Severus had er voor gezorgd dat zijn twee zoons een gelijkwaardige positie als Augustus hadden. Zijn vaderlijke advies dat ze in harmonie moesten regeren bleek al gauw onhaalbaar. Volgens de bronnen stonden de broers elkaar voortdurend naar het leven. Uiteindelijk liet Caracalla zijn broer in de armen van zijn moeder op brute wijze vermoorden. Onmiddellijk werden allerlei maatregelen tegen de memoria van Geta verordonneerd:

De Jong

Als iemand de naam Geta alleen maar schreef of uitsprak, werd hij onmiddellijk ter dood gebracht. Daarom gebruikten dichters hem niet meer in komediestukken; de bezittingen van iedereen in wiens testament de naam voorkwam werden geconfisqueerd [...] Hij gaf blijk van zijn haat voor zijn dode broer door diens geboortedag niet meer in acht te nemen en hij koelde zijn woede op de stenen die als bases voor zijn standbeelden hadden gediend en hij smolt de munten waarop zijn afbeeldingen te zien waren. Daarmee was hij nog niet tevreden: meer dan ooit voerde hij onzuivere rituelen uit en dwong anderen deelgenoot te zijn in deze bezoedeling door een soort van jaarlijks offer te brengen aan zijn broers Manes.

Dio's beschrijving wordt bevestigd door uiteenlopende bronnen: voorbeelden van beschadiging of wegwerking van Geta's beeltenis en naam zijn te vinden in standbeelden, inscripties, munten, papyri en zelfs op een geschilderd familieportret van Septimius Severus en zijn gezin. Een bekend monument dat nog altijd in Rome te bezichtigen is, is de triomfboog voor Septimius Severus vlakbij de curia, het gebouw waar de senaat voor vergaderingen bijeenkwam, op het forum Romanum. Volgens de inscriptie is de boog een eerbewijs van de senaat aan de keizers Septimius Severus en Caracalla om hen te eren met hun militaire successen (bedoeld wordt hun overwinning in de Parthische oorlog):

- (1) IMP CAES LVCIO SEVERO M FIL SEVERO PIO
PERTINACI AVG PATR PATRIA PARTICO ARABICOET
- (2) PARTHICO ADIABENICO PONTIFIC MAXIMO
TRIBVNIC POTES XI IMP XI COS III PROCOS ET
- (3) IMP CAES M AVRELIO L FIL ANTONINO AVG PIO
FELIC TRIBVNIC POTES VI COS PROCOS PP
- (4) OPTIMIS FORTISSIMISQVE PRINCIPIBVS
- (5) OB REM PVBLICAM RESTITVTAM IMPERIVMQVE
POPVLI ROMANI PROPAGATVM
- (6) INSIGNIBVS VIRTVTIBVS EORVM DOMI FORISQVE
SPQR

- (1) Voor Imperator Caesar Lucius Septimus, zoon van Marcus, Severus Pius Pertinax Augustus Vader des Vaderlands Parthicus Arabicus en
- (2) Parthicus Adiabenicus Pontifex Maximus, voor de elfde keer houder van de macht van tribuun, voor de elfde keer

- (3) Imperator, voor de derde keer Consul III, Proconsul en voor Imperator Caesar Marcus Aurelius, zoon van Lucius, Antoninus Augustus Pius Felix, voor de zesde keer houder van de macht van tribuun, Consul, Proconsul, Vader des Vaderlands
- (4) de beste en dapperste principes
- (5) vanwege het herstellen van de staat en het uitbreiden van het imperium van het Romeinse volk
- (6) dankzij hun bijzondere dapperheid in binnen- en buitenland. Senaat en volk van Rome

Onderzoek van de dookgaten (de sporen van de bevestiging van de bronzen letters van de inscriptie) heeft uitgewezen dat de inscriptie oorspronkelijk echter anders was in de derde en vierde regel. Oorspronkelijk stond aan het einde van regel 3 'et' ('en') in plaats van PP (de afkorting voor Vader des Vaderlands). In regel 4 stond eerst 'P SEPTIMIO GETAE NOB CAESARI' ('aan Publius Septimius Geta, de meest nobele Caesar'). Hieruit blijkt dat de boog oorspronkelijk ook aan Geta was opgedragen. Na de moord op Geta had Caracalla diens naam op de inscriptie laten overschrijven en aangevuld met extra titels voor zichzelf en zijn vader Septimius Severus. Wat deze ingreep in de inscriptie zo interessant maakt is de vraag of het hier Caracalla's doel was om echte vergetelheid van Geta te bewerkstelligen – en of hij daarin zou zijn geslaagd: tijdgenoten zullen van deze wijziging op de hoogte zijn geweest, maar het zou kunnen dat latere generaties geen weet meer hadden van de oorspronkelijke inscriptie, die ook Geta vermeldde. Maar zou Caracalla zo ver vooruit hebben gedacht? De betekenis die Caracalla's aanval op de memoria van zijn broer had, zou heel praktisch kunnen zijn: Caracalla presenteerde zich zelf met zijn vader als de legitieme keizer, terwijl vermelding van de 'immorele' Geta werd weggewerkt.

Dat Caracalla bijzonder grondig wilde ingrijpen blijkt verder uit twee Griekse papyri die in Egypte bewaard zijn gebleven. Eén daarvan is geïdentificeerd als een edict van de prefect van Egypte, waarin de memoria sancties tegen Geta werden aangekondigd. De zeer fragmentarische staat van de papyrus bemoeilijkt lezing en begrip van de tekst. Interessant genoeg zijn er twee tegenovergestelde termen te lezen, die wellicht verbonden kunnen worden met Caracalla en Geta (waarbij de naam van Geta heel waarschijnlijk onvermeld bleef). De 'goddeloosheid' in regel 4 heeft ongetwijfeld betrekking op Geta en staat in contrast met de 'godvruchtigheid' in regel 5, die naar

Caracalla verwijst. Het is niet ongebruikelijk, dat het politieke conflict wordt verwoord in termen die een associatie met de godenwereld oproepen. Nog interessanter is het om vervolgens de tweede papyrustekst te bekijken, die het keizerlijke besluit om alle vrije inwoners van het Romeinse rijk het burgerrecht te verlenen zou bevatten. Een verbinding met de godenwereld is gekoppeld aan het door Caracalla vermelde doel van de burgerrechtverlening: zoveel mogelijk inwoners van het Rijk betrekken bij het vereren van de goden, die hem van een aanslag hadden gered. Naast deze verklaring van Caracalla zelf is er veel gespeculeerd over de 'echte' motieven van Caracalla. Ongetwijfeld liggen er ook socio-politieke redenen aan ten grondslag, maar legitimatie van zijn euvele daad is mijns insziens een prominente factor. Caracalla's reactie na de dood van Geta laat zien hoezeer hij zich meteen verschuilde achter de goden, die hem gered zouden hebben. Zoals ook in BGU XI 2056 al te zien was, contrasteerde hij zijn eigen vroomheid met de goddeloosheid van zijn broer. Er was geen twijfel mogelijk: hij was slachtoffer en dankzij zijn vroomheid hadden de goden hem gered. Met de goden als bondgenoot pleitte hij zichzelf vrij, omdat hij had gehandeld uit zelfverdediging. De enige passende manier om hen te danken was zoveel mogelijk inwoners van het rijk te betrekken bij de cultus. Dat deed Caracalla door vrije inwoners een upgrade in status te geven. Het verlenen van het burgerrecht fungeerde op deze manier ook als een katalysator voor de schuldvraag.

Ook in dit geval kunnen we ons afvragen welke bedoeling Caracalla had met de herinnering van Geta: wilde hij hem zoveel mogelijk uit de publieke ruimte verwijderen, of riepen de maatregelen tegen Geta's publieke zichtbaarheid in woord en beeld zijn persona juist in herinnering? Wederom geldt dat voor tijdgenoten de herinnering aan Geta weliswaar aan het publieke oog onttrokken werd, maar dat men zich dat misschien des te beter realiseerde. Het grootschalige optreden tegen Geta's herinnering maakte alle inwoners daar deelgenoot van. Zoals gezegd trad Caracalla hard op tegen de memoria van Geta. Deels was dat ongetwijfeld het gevolg van persoonlijke haat, maar omdat Geta legitiem medekeizer was, is de betekenis van de maatregelen tegen Geta's memoria ook zeker een publieke en politieke zaak. Door Geta's herinnering genadeloos aan te pakken benadrukte Caracalla de rechtmatigheid van zijn eigen daad en zijn eigen positie als enige legitieme keizer. En zo werd Geta's historische bekendheid het resultaat van de maatregelen tegen zijn memoria.

Conclusie

In dit artikel was het mijn bedoeling het belang van memoria in de Romeinse politieke cultuur te schetsen en aan te geven hoe sterk memoria en maatregelen daartegen samenhangen met uitoefening en presentatie van macht. Het belang dat de Romeinen hechtten aan reputatie en herinnering en de socio-politieke ontwikkelingen in de late Republiek leidden ertoe dat memoria een belangrijke politieke dimensie kreeg en steeds meer werd ingezet in de strijd om macht. Ten prooi vallen aan de vergetelheid was voor een Romeins aristocraat schandelijk en schaamtevol. Het belang van het hooghouden van iemands reputatie en herinnering was dus enorm, en dit verklaart waarom maatregelen tegen zijn reputatie en herinnering moeten worden begrepen als een zware aanval op zijn diepste wezen. Dit effect wordt onderstreept door het feit dat memoria maatregelen vaak juist postuum werden genomen, waardoor de herinnering niet publiekelijk zou voortleven. Vanzelfsprekend levert dit een geschiedbeeld op dat sterk is gekleurd door de overwinnaar en dat meer zegt over diens machtspositie en motieven dan over de 'schuld' van het slachtoffer.

Hoe prominenter iemand aanwezig was in de publieke ruimte, des te groter was zijn kans op voortleven van zijn herinnering. Maar prominente aanwezigheid kon ook een risico met zich meebrengen zoals de voorbeelden van bewuste ingrepen tegen de memoria. Dit gold al voor publieke figuren tijdens de Republiek. Tijdens het principaat werd de keizer de ultieme belichaming van de rijks memoria. Memoria straffen golden als een soort negatief waardeoordeel dat vooral door de senaat werd gegeven. Maar keizers konden ook zelf hun mening over hun voorganger duidelijk maken door zich aan te sluiten bij of zich te distantiëren van hun voorganger (of gestorven medekeizer). Toch hadden keizers niet het laatste woord: wat er met hun eigen memoria zou gebeuren lag buiten hun macht.

Terugkoppelend naar het belang van herinnering laten de besproken voorbeelden van Augustus en Caracalla zien dat – hoe verschillend de gevallen ook waren – maatregelen tegen de memoria van hun politieke concurrenten in geen geval tot doel hadden de tegenstanders te verwijderen uit het collectieve geheugen, maar veeleer uit het publieke zicht. Dat werd bovendien gedaan op een manier waarop zij vervolgens een imago van dissidenten kregen aangemeten. Voor tijdgenoten werd zo dus door de winnaar een versie van de gebeurtenissen gecreëerd, die deel was van wat Assmann het communicatieve geheugen noemt. Wat het uiteindelijke effect op langere termijn zou zijn kon men op het moment van uitvoering van de memoria straffen niet voorzien. De twee besproken gevallen laten zien dat

geen van de slachtoffers daadwerkelijk uit het culturele Romeinse geheugen is verdwenen. In ieder geval met dank aan de Romeinse historiografen.

Notes

1. Ik dank Rianne Hermans en de redactieleden van *Groniek* voor hun commentaar en suggesties op een eerdere versie van dit artikel.
2. Zie bijvoorbeeld John Suttons definitie: “*Memory*’ labels a diverse set of cognitive capacities by which we retain information and reconstruct past experiences, usually for present purposes”. John Sutton, “Memory”, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Winter 2012 Edition), <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/memory/> (20/11/2014). In socio-cultureel opzicht gaat het vooral om het gebruik van herinnering om betekenis te geven aan de wereld, bij biologisch-psychologische studies gaat het meestal om de werking van het geheugen. Voor ‘herinnering’ als biologisch-evolutionair verschijnsel dat de mens het vermogen geeft om te overleven dankzij ervaringen uit het verleden, zie bijvoorbeeld James S. Nairne, Josefa N.S. Pandeirada, Sarah R. Thompson, “Adaptive Memory. The Comparative Value of Survival Processing”, *Psychological Science* 19.2 (2008), 176-180.
3. Ruth M. Dyke en Susan E. Alcock, *Archaeologies of Memory* (Malden: Blackwell 2003), 3.
4. Als grondleggers van het idee van een sterke samenhang tussen herinnering en processen van groepsvorming kunnen de socioloog Maurice Halbwachs en de kunsthistoricus Aby Warburg worden genoemd, die vanuit hun eigen specialismen in de jaren twintig van de vorige eeuw op vergelijkbare bevindingen kwamen. Voor bespreking hiervan, zie Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory”, in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. Astrid Erll en Ansgar Nünning (Berlin/New York 2008), 109-118.
5. Bijvoorbeeld door middel van het gebruik van vormen, woorden en symbolen die in de loop van de geschiedenis zijn gecreëerd door beschaving waar de groep deel van uitmaakt. Jan Assmann en John Czaplicka, “Collective Memory and Cultural Identity”, *New German Critique* 65 (1995), 125-133. Oorspronkelijke publicatie in: Jan Assmann en Tonio Hölscher, *Kultur und Gedächtnis* (Frankfurt am Main 1988), 9-19. Assman, “Communicative and Cultural Memory”.
6. Assmann, “Collective Memory and Cultural Identity” beschrijft Halbwachs’ uitleg van het collectieve geheugen als een verzamelterm voor alle mogelijke individuele of groepsherinneringen. Ten tijde van de gebeurtenissen waren dat er veel. In de loop van de tijd worden sommige herinneringen vergeten en andere geselecteerd en doorgegeven aan latere generaties. Volgens Warburg transformeert het ‘collectief geheugen’ zo in ‘geschiedenis’; Assmanns onderscheid tussen ‘collectief’ en ‘cultureel’ geheugen impliceert dus vooral een verschil tussen een hoogst dynamische en

- veelvuldig geheel aan contemporaine herinneringen en een meer vastgelegde selectie van herinneringen die op langere termijn gemeengoed worden binnen een cultuur.
7. Eric R. Varner, *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Monumenta Graeca et Romana X (Leiden-Boston: Brill 2004), 2; Harriet I. Flower, *The Art of Forgetting. Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2006); Louis van den Hengel, *Imago. Romeinse keizerbeelden en de belichaming van gender* (Hilversum: Verloren, 2009), 322.
 8. Volgens de overlevering gebeurde dat in 509 v. Chr., toen de laatste Etruskische koning uit Rome werd verdreven. Vanwege de negatieve herinnering die de Romeinen aan de koningstijd hadden bestond de Romeinse zelfopvatting daarna vooral uit het benadrukken dat ze niet door koningen werden bestuurd. Zie Flower, *The Art of Forgetting*.
 9. Als voorbeeld van uiting van herinneringscultuur kan het gebruik om wassen maskers (*imagines*) te laten maken van politiek succesvolle familieleden genoemd worden: Flower, *The Art of Forgetting*, 55-61. Voor het gebruik van wassen maskers, zie: Harriet Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 2-5; 9-12; Flower, *The Art of Forgetting*, 53-55; Drijvers, 'Damnatio memoriae', 7-20. Voor het belang van standbeelden, zie: Van den Hengel, *Imago*.
 10. Peter J. Anderson, 'Fame Is The Spur': *Memoria, Gloria, and Poetry Among the Elite in Flavian Rome* (Diss. Cincennati, 2003), 7.
 11. Voor de notie dat dit moet worden begrepen in het kader van de antieke 'schaamte en eercultuur', zie Flower, *AncestorMasks*; Flower, *The Art of Forgetting*, 7-8.
 12. De Romeinse toepassing van *memoria* straffen sluit aan bij praktijken die bekend zijn uit andere antieke culturen uit het Oude Nabije Oosten en de Mediterrane wereld. Zie Flower, *The Art of Forgetting*, 17-41. Ook in de huidige tijd zijn er voorbeelden te noemen van postume gedachtenisstraffen, bv. het verwijderen van het standbeeld van Saddam Hussein op het Firdosplein in april 2003 (dat vooral Amerikaanse propagandadoeleinden diende).
 13. Friedrich Vittinghoff, *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit. Untersuchungen zur "damnatio memoriae"* (Bonn: Speyer, 1936); Flower, *The Art of Forgetting*, xix; Jan Willem Drijvers, 'Damnatio memoriae' in het antieke Rome. Een impressie,' *Groniek* (2007), 8-10; Van den Hengel, *Imago*, 321-328.
 14. Vittinghoff, *Der Staatsfeind*, 12-47; Flower, *The Art of Forgetting*, xix-xxii en passim; Drijvers, 'Damnatio memoriae', 10-12.
 15. Vittinghoff, *Der Staatsfeind*, 9-12.
 16. Zie Assmann, "Collective Memory and Cultural Identity".
 17. De manier waarop diens nieuwe positie werd ingebed in het oude Republikeinse stelsel zegt veel over het belang van herinnering voor het construeren van geschiedenis. De nieuwe machtsverhoudingen werden van meet af aan gepresenteerd in termen die de herinnering aan de Republiek hoog hielden. Zie Alain M. Gowing, *Empire and Memory: The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

18. Greg Woolf, *Rome. An Empire's Story* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 169-173.
19. Ittai Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion* (Oxford: Clarendon Press, 2002), 286-288.
20. Als voorbeeld kan de uiteenlopende reactie van verschillende groepen op de dood van Domitianus genoemd worden, zoals beschreven door Suetonius, *Domitianus* 23: "Het volk reageerde onverschillig op zijn dood, maar de soldaten namen het zeer zwaar op en probeerden hem meteen 'vergoddelijk' te noemen en ze waren van plan hem te wreken als het ze niet had ontbroken aan leiders [...] Daarentegen was de senaat zo verheugd, dat ze zich niet inhielden, toen ze snel naar de *curia* waren gekomen, om de dode op met toewensingen van de meest beledigende en bijtende soort te verwensen. De senaat beval zelfs dat er ladders gehaald werden en dat zijn schilden en beeltenissen naar beneden werden gehaald in hun aanwezigheid en dat ze ter plekke stukgeslagen werden. Tenslotte besloten ze dat overall zijn inscripties moesten worden verwijderd en elke herinnering aan hem vernietigd moest worden".
21. Bijvoorbeeld bij de opvolging van Caligula door Claudius en Hadrianus door Antoninus Pius. In beide gevallen wilde de opvolger niet instemmen met de wens van de senaat om radicaal *memoria* straffen toe te passen. Vgl. Dio 60. 4. 5-6 (Claudius) en 70.1-2 (Antoninus Pius).
22. Ook de naam Augustus symboliseert de politieke transitie. Geboren als Gaius Octavius kreeg hij na adoptie door Julius Caesar de nieuwe naam Gaius Julius Caesar Octavianus. Als eerbetoon stemde de senaat in 27 v. Chr. in met het voorstel om Octavianus de eretitel Augustus aan te bieden. Onder deze naam is hij nu algemeen bekend als eerste keizer van Rome.
23. Voor verschillende interpretaties van de *RGDA* en historische inbedding van het document als type, zie Alison E. Cooley, *Res Gestae Divi Augusti. Text, Translation, and Commentary* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 30-41 en de literatuur genoemd in voetnoot 174. Cooley noemt het politieke karakter en de 'uniciteit van Augustus', maar benadrukt vooral de complexiteit en gelaagdheid in wat het document moest uitdragen en hoe dat door verschillende groepen werd ontvangen.
24. Voor de overgeleverde kopieën van de *RGDA*, zie Cooley, *Res Gestae Divi Augusti*, 6-18.
25. Flower, *The Art of Forgetting*, 104-109 geeft een mooi overzicht van de verwarring in deze periode en de afhankelijkheid van perspectief: Cassius en Brutus zagen zichzelf als 'bevrijders' die de tiran Caesar uit de weg hadden geruimd. Vgl. ook Cooley, *Res Gestae Divi Augusti*, 114-115; Idem, 48-50: over de kritiek die Tacitus in zijn *Annales* 1.9-2.1 impliciet geeft op Augustus' handelen door in te gaan op diens persoonlijke ambities. In de *RGDA* noemt Augustus de *pietas* ten opzichte van Julius Caesar als de eerste reden van zijn handelen.
26. Simon Benne, *Marcus Antonius und Kleopatra VII. Machtaufbau, herrscherliche Repräsentation und politische Konzeption* (Göttingen: Duehrkohp und Radicke, 2001), 130-140.
27. Voor verzwijging van de naam Cleopatra als vorm van *memoria* straf in Syrische *poleis*,

- zie Marco Vitale, "Kleopatra auf einer Inschrift aus Ägypten und auf Münzprägungen syrischer Poleis: Das Schweigen der Erinnerungsmedien nach Actium?", *Klio* 95.2 (2013), 455-470. Voor verzwijgen van de naam Marcus Antonius, maar geen openlijke memoria straffen zoals de senaat had voorgesteld, zie Flower, *The Art of Forgetting*, 116-121.
28. Tacitus, *Ann.* 3.76.
 29. De term *princeps* betekent 'eerste onder de gelijken' en was tijdens de Republiek de aanduiding voor aristocraten met het hoogste sociale aanzien. Van deze term is het begrip principaat afgeleid, waarmee de vroege Romeinse keizertijd wordt aangeduid, tot aan de regering van keizer Domitianus in 284 na Christus. Zie Loretana de Libero (Hamburg). "Princeps" in: *Der Neue Pauly*, ed. Hubert Cancik, Helmuth Schneider en Manfred Landfester (Brill Online 2015). <http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/princeps-e1008540> (Geraadpleegd op 9/4/2015).
 30. Paul Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder* (München: C.H. Beck, 1997).
 31. Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie* (Darmstadt, 1996), 162-165 (Caracalla werd vermoedelijk in 197 Augustus); 165-167 (Geta werd in 209 of 210 Augustus).
 32. Cassius Dio 78. 1-2; Herodianus 4. 1-4.
 33. Cassius Dio 78. 12. 5-6.
 34. Florian Krüpe, *Die Damnatio memoriae. Über die Vernichtung von Erinnerung. Eine Fallstudie zu Publius Septimius Geta (198-211 n. Chr.)* (Gutenberg: Computus Druck Satz & Verlag, 2011); voor papyrologische weerslag, zie Janneke de Jong, "Propaganda or Pragmatism? *Damnatio memoriae* in third-century papyri and imperial representation", in: *Cahiers du Centre Gustave-Glotz, Mémoire et Histoire II. Condamnation des Identités du Principat à l'Empire chrétien*, ed. Stéphane Benoist (Metz, 2007), 95-111; Janneke de Jong, *Emperors in Egypt. The Representation and Perception of Roman Imperial Power in Greek Papyrus Texts from Egypt, AD 193-284* (Dissertatie Nijmegen, 2006), 136-173.
 35. Krüpe, *Damnatio memoriae, 227-229*. De inscriptie is gepubliceerd als CIL VI 1033. De triomfboog en inscriptie zijn besproken door Richard Brilliant, *The Arch of Septimius Severus in the Roman forum, Memoirs of the American Academy at Rome XXIX* (1967).
 36. BGU XI 2056 (AD 212, Alexandrië). Volgens de uitgever van de tekst is deze Griekse versie een parafrase van het originele Latijnse senaatsbesluit, zie het commentaar op p. 78. Alleen de beginwoorden van de 13 regels tellende tekst zijn bewaard. In regel 8 staat 'gehele herinner[ing]' (πάσανμνήμην).
 37. BGU XI 2056, regel 4: τὸ ἄσεβειστάτου [... ('van de meest goddeloze...'). Regel 5: καὶ εὐσεβειστάτο [... (en de meest vrome...)].
 38. Het Romeinse burgerrecht werd bij decreet (de zogenaamde *Constitutio Antoniniana*) aan de vrije inwoners van het Romeinse rijk verleend, maar niet aan *peregrini*, waartoe de 'door Rome onderworpenen' behoorden en bepaalde vrijgelatenen. Er is discussie over hun precieze identiteit. De tekst, die zeer fragmentarisch is en waarover zeer veel discussie bestaat, is gepubliceerd als P.Giss. I 40. Zie Olivier J. Hekster, *Rome and its Empire, AD 193-284* (Edinburgh: Edinburgh University Press 2008), 45-55.

De Jong

39. Dit is slechts de globale strekking. De tekst is fragmentarisch, dus het is niet vast te stellen wat er precies heeft gestaan.
40. Genoemd zijn het binnenhalen van meer belastinggeld en een poging om zijn onderdanen aan zich en het Rijk te verbinden door hen Romeinse burger te maken. Dit laatste kan trouwens ook reactief worden gezien: Caracalla reageerde op een proces van toenemende sociale en culturele acculturatie, waardoor vele inwoners van het rijk zich steeds Romeinser waren gaan voelen en gedragen. Zie Hekster, *Rome and its Empire*, 47-50.
41. Hoewel er weinig bekend is van de praktische gevolgen voor de nieuwe burgers, zal in ieder geval door sommige groepen de erkenning als zodanig enthousiast zijn ontvangen.
42. Hekster, *Rome and its Empire*, 49, wijst erop dat Caracalla Geta wel 'als een monster' moest afschilderen, om de broedermoord (enigszins) te kunnen vergoelijken. Zie ook Krüpe, *Damnatio memoriae*, 13-14.
43. Flower, *The Art of Forgetting*.